

İctihadın Bölünmesi (Tecezzüü'l-İctihad)

Üzeyir KÖSE*

Özet

İctihadın bölünmesi (tecezzüü'l-ictihad), müctehid için öngörülen şartları fikhin bazı konularında tamamlayan kimsenin bu konularda ictihad edip edemeyeceği etrafında oluşan tartışmalardandır. İctihadın bölünmesini kabul edip etmeme hususunda mütekellimin yöntemiyle ve fukaha yöntemiyle eser veren âlimler arasında ayırım yapmanın zor olduğu görülmektedir. İctihadın bölünmesini kabul eden âlimler, müctehid için öne sürülen şartların "mutlak müctehid" için olduğunu ifade etmişlerdir. İctihadın bölünmesini kabul etmeyen âlimler ise müctehidin sahip olması gereken melekeye vurgu yapmışlar ve bu melekenin de bölünme kabul etmeyeceğini söylemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Fakih, ictihad, müctehid, metod

Division of Ijtihad

Abstract

The partition of ijthad is the discussion about whether a person who completed the conditions, in some topics of fiqh, that a mujtahid is expected to have. It is seen that about the acceptance of the partition of ijthad, it is hard to distinguish the ulama who wrote books in the method of kalamists (mutakallimun) and the method of faqih (hanafiyya). The ulama who accepts the partition of ijthad expressed that the conditions set up for a mujtahid is for an absolute mujtahid (mujtahid mutlaq). The ulama who doesn't accept the partition of ijthad stressed on the proficiency which a mujtahid must have and those ulama said that the partition of that proficiency can't be accepted.

Key Word: Faqih, ijthad, muctahid, method

* KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

Giriş

Fakihler, genelde, günlük hayatta karşılaşılan problemlerin, değişen ve gelişen şartlar bağlamında sınırsız, nassların ise sınırlı olduğunu ve sınırlı olanın sınırsız olanı karşılamaya muktedir olmayacağı genel yaklaşımıyla, Kur'an ve Sünnet'in bilinçli olarak boş bıraktığı alanların ictihadla doldurulacağını belirtmişlerdir. Bu anlayış sahabe, tabiin ve müctehid imamlar devrinde birçok meseleye çözüm yolunu da açmıştır. Ancak müctehid imamlardan sonra mezhep taassubunun artması, siyasi iktidarın müctehidlere müdahalesini önleme ve ehliyesiz kişilerin hevâ ve heveslerine göre fetvâ vermelerinin önüne geçme gibi sebeplerle bir kısım âlimler mutlak ictihad kapısının kapandığını ileri sürmüşlerdir.¹ Aslında hicrî III. yüzyılın ortalarına kadar ictihad hususunda bir kısıtlamanın varlığından söz edilmemişken, bu tarihlerden sonra sadece önceki müctehidlerin ictihada ehil oldukları yönünde bir anlayış yaygınlaşmaya başlamış, hicrî IV. yüzyıldan itibaren de bu anlayış genel kabule dönüşmüştür. Bu dönemden sonra fakihlerin fonksiyonları büyük oranda müctehid kabul ettikleri imamların doktrinlerini yinelemekten ve yorumlamaktan ibaret kalmıştır.²

Mezheplerin teşekkül devrinden sonra ictihad ehliyeti için öne sürülen şartların ağır olması "mukayyed müctehid" kavramını ön plana çıkarmış, fıkıh usûlünü bilen ve ictihad melekesine sahip olan âlimin, fıkıhın her alanındaki kaynakları bilmemekle birlikte, ihtisas sahibi olduğu konuda ictihad edip edemeyeceği, ictihad ettiğinde mutlak müctehidin ictihadıyla aralarında ne gibi farkın olacağı tartışılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada "Mütekellimin Metodu" ve "Fakihler Metodu" ile yazılmış usûl eserlerinde "tecezzü'ül ictihad" olarak isimlendirilen ictihadın bölünmesi ile ilgili

¹ Karaman, Hayreddin, İslam Hukukunda İctihad, DİB Yay., Ankara, 1975, s. 169-171; İctihadın donuklaşmasının sebepleri için bkz. Hın, Mustafa Said, Dirâse Târihiyyeli'l-Fıkh ve Usûlih ve'l-İtticâhâtü'lleti Zaherat Fihi mâ, eş-Şeriketü'l-Müttehida li't-Tevzi', Dimeşk, 1984, II. Baskı, s.118-121; Hallaf, Abdülvahhâb, HulâsatüTarihi't-Teşrii'l-İslâmiyyi, Kuveyt, ty., s. 96.

² Schact, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Clarendon Press. II. Baskı, Oxford, 1965, s.70-71.

görüşlerden örnekler verilerek konunun son yıllarda nasıl değerlendirildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için öncelikle “Mütekellimîn Metodu” ve “Fukaha Metodu” ile ilgili kısa bir bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Mütekellimîn Metodu

Fıkıh usûlü tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda, fıkıh usûlü alanında yazılmış ve bize kadar ulaşmış ilk eserin İmam Şafî'ye ait olan er-Risâle olduğu vurgulanmış ve eserin müellifi de Mütekellimîn metodunun kurucusu olarak kabul edilmiştir. Birçok Mu'tezilî ve Eş'ârî kelâmcısı da aklı yönelişlerine bir zemin buldukları gerekçesiyle Şafî'nin bu yöntemine göre hareket etmişler ve bu yöntem aynı zamanda “Şafîiler Yöntemi” olarak isimlendirilmiştir.³ Bu metodun özelliği usûl kurallarının delillerin ve burhanların gösterdiği yönde vaz' edilmiş olmasıdır. Bu metotta usûl kaideleri, belirli bir mezhep taassubu gösterilmeksizin ve ulaşılan usûl kurallarının mezhep imamlarından nakledilmiş fikhî çözümlere uygunluğuna bakılmaksızın, delillerin desteklediği yönde tespit ve kabul edilmiştir.⁴ Bu yüzden mütekellimîn metodu teorik olarak fûrûu fikhın hizmetçisi değil, onu yönlendiren geleceğe yönelik bir yöntem tesisi olarak düşünülebilir.

³ Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkıh*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, ty., s. 18; Alvânî, Tâhâ Feyyâz Cabir, “Usûlü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler”, Çev: Selahattin Kıyıcı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2000, s. 381-382; İltaş, Davut, “Fıkıh Usûlü Yazımında Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi” Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine”, *Bilimname*, XVII, 2009/2, s.65-66; İltaş, Davut, *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, s.13.

⁴ Ebu Zehra, *Usulü'l- Fıkıh*, s.19-20; Berdisî, Muhammed Zekerîya, *Usulü'l-Fıkıh*, Dârü's-Sekâfe, Kahire, ty., s. 12; Hın, *Dirâse Târîhiyye*, s.189; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed et-Tûrisî, *el-Mukaddime*, Çev: Zakir Kadîrî Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, II, s.508; Karaman, Hayreddin, “İctihadın İslam Düşüncesine Katkısı”, *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.190; Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *el-Mühezzeb fî İlmi Usûli'l-Fıkıh'l-Mukâran*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1999, I, 60-61; Şa'bân, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Çev: İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2001, s.34.

Ancak bunun pratikte uygulanmışlığı veya uygulanabilirliği tartışılabilir.⁵

2. Fukaha Metodu

Bu yöntem özellikle Hanefî usulcüler tarafından izlenmiş ve bu yüzden Hanefiler Metodu veya Hanefiyye Metodu gibi isimlendirmelerle anılmıştır. Bu metotta usûlcü, mezhep imamlarının ictehad ederken ve fikhî meselelere hüküm verirken takip ettiklerine kanaat getirdiği usûl kurallarını tespit eder ve kurallaştırır. Bu yüzden fakihler yöntemini takip eden usûlcünün malzemesi, mezhep imamlarından nakledile gelen fetvâ ve ictehadlardır.⁶ Bunun doğal sonucu olarak Hanefî usûlcüler arasında mezhep imamlarından gelen rivayetlere ve görüşlere aykırı bir usûl kuralının tesis edilmesi ve benimsenmesi söz konusu değildir. Mezhep içerisinde usûle ilişkin olan ihtilafların sebebi ise ya imamlardan konuya ilişkin bir rivayetin bulunmaması veya rivayetlerin farklı olması ya da çözümlenen fer'î meselenin iki farklı usûl kuralına işaret etmesidir.⁷

Fakihler yönteminde mezhebin fûrûunun usûlü şekillendirmesi ve belirlemesi esastır. Bu yöntemde fıkıh usûlünün esas işlevi geçmişe yönelik olarak mezhep imamlarının çözüme kavuşturdukları meselelerde takip ettikleri kuralları belirlemektir. Bu yönüyle “fıkıh usulünün geçmişe yönelik bir inşa girişimi olduğu” şeklindeki tespit fakihler yöntemiyle örtüşmektedir.⁸

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, II, s.508; İltaş, Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı, s. 27

⁶ Ebu Zehra, *Usulü'l-Fıkh*, s.21; Hın, *Dirâse Târîhiyye*, s. 201; Nemle, *el-Mühezzeb fî İlmi Usûli'l-Fıkhî'l-Mukâran*, I, 59-60; Alvâni, “Usûlü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler”, s. 382; Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 35.

⁷ İltaş, Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı, s.24.

⁸ Apaydın, H. Yunus, “Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 2003, s.10.

3. İctihad

İctihad, Arapça ح kökünden türetilmiş bir kelimedir. Cehd veya cühd şeklinde okunan kelime meşakkat ve tâkat anlamlarını içermekte, ictihad kalıbında ise “zorluğu, meşakkati yüklenmek” ve “tâkat ve güç harcamak” anlamlarını ihtiva etmektedir.⁹ Kelime Kur’an-ı Kerim’de “ictihad” formunda bulunmamakla birlikte, bu kelimenin türetildiği “cehd”¹⁰ ve “cühd”¹¹ sözcükleri sözlük anlamlarıyla geçmektedir. Hadis-i şeriflerde ise kelime bir şeyi elde etmek için olanca gücünü harcamak anlamında hakiki; kıyas ve benzeri yollarla hüküm çıkarma anlamında mecâzî olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber, rükün ve şartlarına riayet etmeden namaz kılan bir sahabiye namazını yeniden kılmasını söylemiş ve bu durum üç kez tekrar etmiştir. Üçüncüde sahabi “*Bana doğrusunu öğret, vallahi ben elimden geleni yaptım*”¹² derken “ictehedtü” ibaresini kullanmıştır. İctihad kelimesinin hadislerdeki kadı ve yönetici gibi konumlarda bulunan kimselerin doğru hükme ulaşmak için elinden gelen çabayı harcaması¹³ anlamındaki kullanımı ve yüklendiği anlam daha sonra fıkıh literatüründe kazandığı terim anlamı için adeta başlangıç teşkil etmiştir.¹⁴

Hz. Peygamber Muaz b. Cebel’i Yemen’e yönetici olarak gönderirken şöyle sormuş:

-“*Sana bir uyuşmazlık getirildiğinde neye göre hüküm vereceksin?*”

-*Allah’ın kitabındakine göre.*

-*Allah’ın kitabında bulamazsan?*

-*Resûlullah’ın Sünnet’ine göre.*

⁹ İbnManzur, Muhammed b. Mükrim, *Lisânü’l-Arab*, “c-h-d” maddesi, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., III, s.133.

¹⁰ Maide, 5/53; En’am, 6/109

¹¹ Tevbe, 9/79

¹² İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah, *el-Kitabü’l-Musanneffi’l-Ehâdisive’l-Âsâr*, Tahkik: Kemâl Yûsuf Hût, Beyrut, 1409, I, s. 257.

¹³ Buhâri, İ’tisâm, 13, 21; Müslim, Akziye, 15; EbûDâvûd, Akziye, 11; Tirmizî, Ahkâm, 3.

¹⁴ Apaydın, H. Yunus, “İctihad”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, s. 432

-Resûlullah'ın Sünnet'inde de bulamazsan?

-Re'yimle ictihad ederim ve vazgeçmem"¹⁵ cevabını vermiştir. Bu olayda ise Muaz b. Cebel'in ictihadı "dini bir hükmü anlamak ve belli bir meselede uygulamak" anlamında kullanılmıştır.¹⁶

Terim olarak ise ictihadın ekol ve fakihlerin bakış açılarını ve kavramın zamanla genişlemesini yansıtacak şekilde birçok tanımı yapılmış olup¹⁷ bu tanımların ortak noktasını "müctehidin herhangi bir şer'i hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için olanca gücünü harcaması" fikri teşkil etmektedir.¹⁸ Tanımda şer'i hüküm kaydı ile itikâdî, ahlâkî, kaynağı duyular ya da akıl olan hükümler ictihadın alanı dışında bırakılmıştır. Zira itikâdî konuları kelâm-akâid, ahlâkî konuları ahlâk-tasavvuf, maddeyi konu alan ilimleri ise fizik, kimya ve biyoloji gibi müspet ilimler konu edinir. Tanımdaki zannî bilgi kaydı ise dinin kesin hükümlerini bilme-yi dışarıda tutmak için eklenmiştir.

¹⁵ Ebu Davud, Akziye, 11; Tirmizî, Ahkâm, 3; İbn Mâce, Menâsik, 38.

¹⁶ Memduhoğlu, Adnan, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya, 2008, s. 27.

¹⁷ İbn Emîru Hâc, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut, 1983, III, 291; Fevzân, Sâlih b. Fevzân b. Abdullah, "el-İctihad ve İmkânihi FiHêze'z-Zaman", *Mecelletü Mecma'i'l-Fıkhıyyi'l-İslâmî*, 1987, Yıl 1, Sayı 1; s.260-263; Umerî, Nâdiye Şerif, *el-İctihad fi'l-İslâm*, Müessesetü'r-Risâle, Üçüncü Baskı, Beyrut, 1986, s.18-28; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, Tahkik: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, ty., VI, s.6; Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, Neşr: Abdülkâdir Abdullah el-Ânî, Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1992, VI, s.197; Cessâs, Ahmed b.Ali er-Râzî, *el-Fusûl Fi'l-Usûl*, İstanbul, 1994, IV, s.7 vd; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed; *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Tahkik: Muhammed b. Süleyman el-Aşkar, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1417/1997, II, s. 387-420; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakkı min İlmi'l-Usûl*, Dârü'l-Fazileh, Birinci Baskı, Riyâd, 2000, II, s. 1025-1027; Âdû, Muhtâr Bâbâ, "Tecezzü'l-İctihad İnde'l-Usûliyyîn", *Mecelletü Mecma'i'l-Fıkhıyyi'l-İslâmî*, 2002, Yıl 13, Sayı 15, s.428-434; Sübkî, Tâcüddin Abdülvahhâb b. Ali, *Cem'u'l-Cevâmî fî Usûli'l-Fıkh*, Neşr: Muhammed Ali Beydâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut, 2002, s.118; Memduhoğlu, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, s. 27-32; Esen, Bilal, *Hanefi Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 38-48

¹⁸ Apaydın "İctihad", XXI, s. 432.

3.1. İctihad Ehliyeti

Hz. Peygamber ve sahabe devrinde icthad ehliyetinin tanımı ve tespiti yapılmamıştır.¹⁹ Bilindiği kadarıyla bu konuyla ilgili ilk belirleme kıyas ile icthadı eş anlamlı kabul eden İmam Şafii tarafından yapılmıştır.²⁰ Şafii'ye göre kıyas için gerekli aleti kendinde toplayandan başkası kıyas yapamaz. Bu da Allah'ın Kitab'ının hükümlerini; farzını, edebini, nâsihini, mensuhunu, âmminı, hâssını ve irşadını bilmektir. Kitabın te'vile ihtimalli olanına Resûlullah'ın sünnetiyle, sünnette bulamazsa müslümanların icmâi ile icmâda bulamazsa kıyas ile istidlal eder. Bir kimse kendisinden önce geçmiş sünnetleri, selefın sözlerini, insanların icmâını ve ihtilafını, Arap dilini bilmeden kıyas yapamaz. Yine İmam Şafii'ye göre kıyas yapacak kişi sağlam bir akla sahip olmalı, benzer şeyleri birbirinden ayırabilmeli ve kıyas esnasında aceleden sakınıp tespitini iyi yapmalıdır. Kıyas yapacak kişi kendisine muhalif olan kimseyi dinlemekten imtina etmemelidir. Çünkü bu dinleyişle hem gafleti terk ederek uyanır hem de doğru olduğuna inandığı husustaki tahkikatı artar. Ayrıca kıyas yapacak kişi söylediğini nereden söylediğini ve terk ettiğini de niçin terk ettiğini bilmesi için olanca gücünü sarf etmeli ve insafli olmalıdır.²¹

İmam Şafii'nin tespit etmiş olduğu Kitap, Sünnet, İcmâ, Kıyas ve Arapça bilgisinin şart olduğu hususunda hemen hemen bütün fıkıh usûlcüleri birleşmişlerdir.²² Bununla birlikte mezhebin ilk imamlarından sonraki devirlerde, fakihlerin siyasi otorite tarafından istismar edilmesini önlemek ve zamanın bozulmasıyla insanların heva ve heveslerine düşkün hale gelip nassları istekleri doğrultusunda yorumlamalarının önüne geçmek gibi maksatlarla icthad ehliyeti şart-

¹⁹ Karaman, *İctihad*, s.175.

²⁰ Umerî, *el-İctihad fi'l-İslâm*, s. 29; Apaydın, "İctihad", XXI,s.437.

²¹ Şafii, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, Tahkik: Ahmed Şâkir, Neşr: Mektebetü'l Halebî, Birinci Baskı, Mısır, 1358/1940, s.509-511.

²² Râzî, *Mahsûl*, VI, s.21-25; Zerkeşi, *Bahr*, VI, s.199-205; Üsmendî, Muhammed b. Abdülhamîd, *Bezlü'n-Nazar fi'l-Usûl*, Neşr: Muhammed Zeki Abdilberr, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire, 1992, s. 689-692; Şevkânî, *İrşâd*, II, s.1027-1034; Âmidî, Ebu'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Tahkik: Abdürrezzâk el-Affî, Dâru's-Sumâyî, Riyad, 2003, IV, s.198 vd.;İbn Emîru Hâc, *Takrîr*, III, s. 292-294.

larının ağırlaştırıldığını ve bu usûlün daha sonraları da devam ettirildiğini görmekteyiz. Meselâ Osmanlı âlimlerinden Molla Hüsrev (ö. 885/1480) ictihad edebilmek için Kur'an ve Sünnet'in sadece ahkâmı ile ilgili olanlarını bilmenin yeterli olmadığını, aksine Kur'an'ın, tümünün anlaşılması için gerekli ilimlerin yanında, hâssını-âmmını, mücmelini-mübeyyenini, nâsîhini-mensûhunu ve diğer hususlarının bilinmesini şart koşmuştur. Sünnet ve İcmâ için de bir tahfife gitmemiştir.²³ Buna mukabil bazı âlimler ise bu şartları oldukça hafifletmişlerdir. Bunlardan İmam Gazzâlî (ö.505 /1111) bu konuda bir mihenk taşı mesabesinde olduğu için onun tahfiflerini “*el-Mustasfâ min İlmi'l-usûl*” adlı eserinden özetlemenin isabetli olacağı düşüncesindeyiz. Gazzâlî müctehid için başlangıçta iki temel şart öne koyuyor:

İlki: Şer'in temel kaynaklarını ihata etme ve inceleme-düşünme yoluyla bu kaynaklar hakkında bir kanaat oluşturmak suretiyle öne alınması gerekli olanları öne almak, arkaya bırakılması gerekenleri arkaya bırakmak.

İkincisi: Âdil olmak ve adaleti zedeleyici günahlardan kaçınıyor olmak. Bu şart, müctehidin fetvasına itimat edilmesi içindir; adil olmayan kimsenin fetvası kabul edilmez. Kişinin kendisi açısından ise bu problem söz konusu değildir. Bu durumda adalet bir bakıma ictihadın sıhhat şartı değil, müctehidin fetvasının kabulünün şartı olmaktadır.

Gazzâlî hükümlerin dayandığı kaynakların Kitab, Sünnet, İcmâ ve Kıyas olmak üzere dört tane olduğunu vurguladıktan sonra bunları ihata eden ve hüküm çıkarma keyfiyetini öğrenen kişinin fetvâ verebileceğini ifade ediyor.

Gazzâlî'ye göre Kitab'ı bilmek asıldır ve bilinmesi gerekir. Ancak müctehidin Kitab'ın tamamını bilmesi şart olmayıp şer'i hükme kaynaklık eden 500 kadar ahkâm ayeti bilmesi yeterlidir. Müctehidin ahkâm ayetlerini ezbere bilmesi de şart olmayıp, ihtiyaç duyduğunda bu ayetleri bulabilecek şekilde yerlerini bilmesi yeterlidir.

²³ Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali, *Mir'atü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vüsûl*, Neşr: Ahmed Hulûsi, Matba-i Âmire, İstanbul, H.1308, s.366.

Gazzâlî Sünnet için de benzer kolaylıklar getirmiştir. Müctehidin hüküm vermek için vaaz, nasihat, âhiret ahkâmı ve diğer konulara ilişkin hadisleri bilmesi gerekmez. Sadece ahkâm hadisleri bilmesi yeterlidir ve bunları ezbere bilmesi de şart olmayıp elinin altında Ebû Dâvûd'un *Sünen'i* ve Beyhakî'nin *Ma'rifetü's-Sünen'i* gibi ahkâmla ilgili bütün hadisleri toplayan bir kitabın veya ahkâma ilişkin bütün hadislerin toplandığı başka bir kitabın olması yeterlidir.

İctihad edecek kişinin aykırı fetvâ vermemek için nassları bilmesinin zorunlu olduğu gibi, yine aykırı fetvâ vermemek için icmâ konularını da bilmesi gerekir. Ancak bu hususta tüm icmâ bilmesi şart olmayıp fetvâ vereceği hususla ilgili olanları bilmesi yeterlidir.

Arapça bilgisi hususunda ise müctehid, Arab'ın hitabını ve dili kullanım hususundaki âdetini anlayabilecek ölçüde kelâmın sarihini, zâhirini, mücmelini, hakikatini, mecazını, âmmını, hâssını, muhkemini, meteşâbihini, mutlakını, mukayyedini, nassını, fehvâsını, lahnını ve mefhumunu birbirinden ayırabilecek kadar bilmekle mükelleftir. Bu konuda Halîl (ö. 175/791) ve Müberred (ö. 286/900) derecesinde Arapça bilmek, lügatın hepsini bilmek ve nahivde iyice derinleşmek şart değildir. Gerekli ve yeterli olan miktar, Kitab ve Sünnet'le alakalı olan ve hitâbın vaki olduğu yerlere hâkim olabilme ve bu hitabın maksatlarını idrak edebilmeye imkân sağlayacak olan miktardır.²⁴

İctihad konusunda kendisinden önceki usulcülerden farklı bir yaklaşım izleyen Şâtıbî'ye göre şu iki vasfı taşıyan kişi icthad derecesini elde etmiş demektir:

1) Tam anlamıyla şer'î maksatları kavramış olmak.

2) Bu anlayış üzerine bina edeceği hüküm istinbatına kudreti bulunmak.

Şeriat kulların maslahatı prensibi üzerine kurulmuştur. Bu maslahatlar kulların anlayışına göre değil, Şârî' Teâlâ'nın onları o şekilde koymuş olmasıyla muteberdir. Bu maslahatlar ise zarurete, ihtiyaca ve tahsiniyyata bağlı olmak üzere üç derecedir. İnsan belli bir seviyeye geldiğinde,

²⁴ Gazzâlî, *Mustasfa*, II, s. 389-391.

şer'î bütün meseleler ve konular ile ilgili Şârî Teâlâ'nın onlarda gözettiği maksatları kavrayabilir. Böylece kişide bir meleke meydana gelir ve bu meleke o kişiyi Allah'ın kendisine gösterdiği doğrultuda eğitim, fetvâ verme ve hüküm çıkarma konusunda Peygamber'in halifesi olmaya elverişli kılar.²⁵

Şâtıbî daha sonra birinci şartın yerine getirilmesinde yardımcı olarak gördüğü ikinci şartı ele almış ve burada müctehid için gerekli gördüğü diğer şartları tespit etmiştir. İctihadın sahih olması kendisine bağlı ilimlerin bulunması durumunda, müctehid için o ilimlerin tahsili zorunludur. İlimler içerisinde bu özelliğe en yakın ilim Arapça'dır. Arapça'nın bilinmesi hususunda ise doğrudan nassı anlamayla alakalı olmayan aruz ve kafiye gibi ilimler müctehidin bilmesi gereken hususların dışındadır. Zira bunlar icthad için zorunlu olmayan şeylerdir. Şeriat Arapça olduğu için onu gerçek anlamda anlamak ancak Arab diline tam vukûfiyetle mümkün olur, çünkü şeriat (mucîzevî yönü dışında tutulmak kaydıyla) ve Arapça aynı tarz ve üslup üzere olma bakımından birbirine eşittir. Bu durumda bir kimse Arapça'yı anlama hususunda henüz başlangıç aşamasında ise, şeriatı anlama ve kavrama hususunda da başlangıç seviyesinde, dilde orta düzeyde ise şeriatı anlama ve kavrama hususunda da orta seviyede bulunacaktır. Kişi Arab dilinde son noktaya ulaştığında ise şeriatı da son noktaya ulaşmış olacaktır ve şeriatteki anlayışı hüccet olacaktır. Bunun için müctehidin Arap dilinde Halîl, Sibeveyh, Ahfeş... gibi kimseler ölçüsünde Arapça bilmesi gerekmektedir.²⁶

Şâtıbî'nin Arapça ile ilgili öne sürdüğü şartlar icthadın nasslardan istinbat işine bağlı olması durumunda gereklidir. Eğer icthadın nasslarla ilgisi bulunmuyor veya nasslar hakkında icthad sahibi birinin verileri üzerinden gidiliyor ve icthad maslahat ve mefsedetle ilgili konulara taalluk ediyorsa Arap dilini bilme zorunluluğu yoktur. Bu durumda müctehid için gerekli olan şey, şer'î maksatları hem genel

²⁵ Şâtıbî, Ebu İshâk İbrahim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât fî Usûli'l-Ahkâm*, Dârü'lFikr, II. Baskı, Beyrut, h. 1341, IV, s. 56.

²⁶ Şâtıbî, *Muvâfakât*, s. 59-62.

olarak hem de özel olarak bilme ilmidir. Hükümlerin konuluşu sırasındaki şer'î maksatları kavrayan ve bu konuda ilim mertebesine ulaşan kimse, makâsıd konularında ictihad edebilir. Bu mertebenin nassların başka bir dile tercümesi yoluyla veya Arapça vasıtasıyla elde edilmesi arasında herhangi bir fark yoktur.²⁷

İctihad ehliyeti için alışlagelmiş şartlara ilaveten Hatib el-Bağdadî (ö.463/1070) müctehidin insanların ciddi ve gayri ciddi davranışlarını, fayda ve zararı, insanlar arasında cereyan eden işleri, örf ve âdeti bilmesi gereğine işarette bulunmuştur. Bunun ise ancak insanlarla mülakat, çeşitli din ve mezheplere mensup kişilerle görüşmek ve kitaplar okumak yoluyla elde edilebileceğine vurgu yapmıştır.²⁸

3.2. İctihadın Bölünmesi

İctihadın tecezzîsi tabiri, ictihadın bölünmesini ifade etmekte olup müctehidin ictihada ehil olma açısından gerekli şartları fikhın bazı konularında tamamlamasıyla bu konularda ictihad edip edemeyeceği etrafında oluşan tartışmalardandır.²⁹ Bunun sonucu olarak müctehidin bazı konularda ictihad edebilirken diğer konularda başka bir müctehidi taklid edip edemeyeceği durumu ortaya çıkmaktadır. Biz burada ictihadın tecezzisinin geçmişten günümüze nasıl bir seyir izlediğini fakihler yöntemi ile ve kelamcılar yöntemi ile yazılmış usul eserlerinden örneklerle ortaya koymaya çalışacağız.

Mütekellimîn usûlcülerinden Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö.436/1045) doğrudan tecezzî kavramını kullanmamakla birlikte bu konuya ilk temas edenlerden biridir. Basrî, müctehidin sahip olması gereken hususları belirledikten sonra bu şartlara haiz olan kişinin ictihad etmesinin caiz olduğunu ve hem kendisi için hem de başkaları için fetva verebileceğini belirtmiştir. Yine o, ferâiz konularında âlim

²⁷ Şâtıbî, *Muwâfakât*, s. 90-91.

²⁸ Karaman, *İctihad*, s. 176.

²⁹ Şevkânî, *İrşâd*, II, s.1042; Karaman, *İctihad*, 181; Zühaylî, Vehbe, *Usûlü'l-Fıkhü'l-İslâmî*, Dârü'l-Fıkr, Birinci Baskı, Dımeşk, 1986, II, 1075; Fevzân, "İctihad" s. 267.

olan kişinin bu konularda icthad edebileceğini, zira ferâiz konularının diğer fıkıh bâblarından kısmen de olsa ayrı olduğunu söylemiştir. Bu yüzden ferâiz konularında icthad edebilmek için tüm fikhî konuları bilmeye gerek yoktur. Ancak Basrî bu hususu sadece ferâiz konularıyla sınırlandırmış, birbiriyle alakalı konularda icthad edebilmek için müctehidin konunun tüm gereklerini bilmesini şart koştur.³⁰

Müctehide bulunması gereken şartlarla ilgili tahfillerle ve icthad ehliyeti şartlarını fıkıhın tüm konularında tamamlamadığı halde icthad sıfatını haiz kimselerin bulunabileceğini kabul etmesiyle İmam Gazzâlî icthadın bölünmesi konusunda daima önemli bir yere sahip olmuştur. Gazzâlî'ye göre icthad bölünemeyen bir makam değildir. Yani bir kimsenin şeriatın tüm alanlarında değil sadece bazı konularında icthad mertebesine ulaşması mümkündür. Buna göre kıyasî inceleme yolunu bilen kişinin, hadis ilminde uzman olmasa bile, kıyasî bir meselede fetvâ vermesi mümkündür. Müştereke meselesini inceleyen kişiye kendisini hüküm çıkarmaya muktedir kılan melekeye sahip olması, ferâizinusûlünü ve manalarını bilmesi bu konuda icthad edebilme ehliyetini verir. Ayrıca sarhoş edici şeylerin haramlığı konusunda veya velisiz nikâh konusunda vârid olan haberleri bilmesine gerek yoktur. Zira bu haberlerin müştereke meselesinin çözümünde müctehide bir katkısı olmayacaktır. Yine zimmi mukabilinde Müslüman'ın öldürüleceğine dair hadisleri ve bu hadislerde tasarruf metodunu bilen kimsenin, nahiv ilmini, “*Ve'msehû bi-ruûsikum ve erculekum ile'l-ka'beyn*”³¹ ayetini anlayacak ölçüde bilmemesi onun bu konudaki müctehidliğine bir zarar vermez. Müftî olabilmek için her soruya cevap vermek de şart değildir. Nitekim İmam Mâlik, kendisine sorulan 40 sorunun 36'sına “*Bilmiyorum*” cevabını vermiştir. Aynı şekilde Şâfiî, hatta sahabiler birçok mesele hususunda kararsız kalmış ve cevap verememişlerdir. Öyleyse müftî için şart olan; fetva verdiği konuda basiret üzere

³⁰ Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh*, Tahkik: Halil el-Meys, neşr: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, H.1403, II, s. 357-359; Esen, *İctihad*, s. 106.

³¹ Mâide, 5/6

olması, bildiği konuda fetva vermesi, bildiğini bilmesi, bildiği ile bilmediğinin arasını ayırabilmesi, bilemediği konularda susup bildiği konularda fetvâ vermesidir.³²

Müctehidde bulunması gereken şartları saydıktan sonra Gazzâlî'nin tahfiplerini nakleden³³ Râzî (ö.606/1209) bazı- larının muhalefetiyle birlikte müctehid sıfatının taşınması- nın bir meseleden diğerine fark edebileceğini ifade etmekte- dir. Râzî'ye göre ibadetler ve icâre konularını bilmesee dahi ferâiz konularındaki ayetleri, hadisleri, icmâi ve kıyası bilen kişi bu konularda ictihad edebilir.³⁴ Râzî'nin *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh* adlı eserine şerh yazanlardan Karâfî (ö.684/ 1285) de bazılarının muhalefetine rağmen fıkhın belli alanla- rında ictihad mertebesine ulaşılabilceğinin caiz olduğunu be- lirterek ictihadın bölünebileceğini kabul etmiştir.³⁵

Râzî gibi doğrudan ictihadın tecezzisi kavramına yer vermeyen Âmidî (ö.631/1233) de ilk önce müctehidin taşı- ması gereken hususlara değinmiş, ancak saydığı şartların fıkhın her alanında ictihad edebilen mutlak müctehid için olduğunu söylemiştir. Bazı meselelerin hükmü konusundaki ictihada gelince, kişiye hüküm vereceği meselenin alakalı olduğu hususları bilmesi yeterlidir. İctihad edeceği konuyla alakasız meseleleri bilmemek kişinin müctehidliğine zarar vermediği gibi bu insanoğlunun gücünün de ötesindedir. Âmidî buna delil olarak da İmam Malik'in kendisine yönelti- len 40 sorudan 36'sına "bilmiyorum" cevabını vermesini ak- tarmıştır.³⁶

Müctehidde bulunması gereken şartlar ile ilgili görüşle- re yer veren Zerkeşî (ö.794/1392), bu şartların fıkhın her alanında ictihad edebilen müctehid için olduğunu ifade et- miştir. Özel bir hüküm hakkındaki müctehide gelince, onun ictihad edeceği konuyla alakalı hususları bilmesi yeterlidir. Örneğin kıyâsî akıl yürütme yollarını bilen kişi kıyâsî bir meselede ictihad edebileceği gibi, ferâiz ve hesap konuların-

³² Gazzâlî, *Mustasfa*, II, s. 396.

³³ Râzî, *Mahsûl*, VI, s. 21-25.

³⁴ Râzî, *Mahsûl*, VI, s. 25-26.

³⁵ Karâfî, Şehâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûli'l-Usûl*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, 2004, s.343.

³⁶ Âmidî, *İhkâm*, IV, s. 197-200.

da âlim olan kimse de bu hususlarda ictihad edebilir ve bu ictihadın tecezzisi anlamına gelir.³⁷ Zerkeşî daha sonra ictihadın bölünmesi hususunda iki görüş olduğunu, sahih olanın ise ictihadın bölünebileceğini ifade edenlerin görüşü olduğunu vurgulamıştır.³⁸

Şevkânî (ö.1250/1834) ise İbn Dakîki'l-'Iyd ve Gazzâlî gibi usulcülerin ictihadın bölünmesini kabul ettiklerini söyledikten sonra her iki tarafın delillerini aktarmıştır. Tecezziyi kabul edenlerin delillerine cevap mesabesinde İmam Malik'e atfedilen çoğu soruyu yanıtızsız bırakma hususunu da yorumlayarak Malik'in bu sorulara cevap vermeyişinin sebebi olarak üç ihtimal üzerinde durmuştur: İlki İmam Malik bir mani' sebebiyle cevap vermemiş olabilir. İkincisi takva sebebiyle cevap vermemiş olabilir. Üçüncüsü ise soru soranın zor durumda kalmaması için cevap vermemiş olabilir. Şevkânî burada ictihadın bölünebileceğini savunanların görüşlerini eleştirerek karşı tarafta olduğunu ortaya koymuştur. Ona göre sadece bir konuda yeterli bilgiye sahip olduğunu düşünen kişi, o konuda ictihada kalkıştığında bilmediği şeylerin kendi ictihadını nakzetyeceği hususunda zannı galibe ulaşamaz. Zannı galibe ulaşmadığında ise, müctehidin çabası ictihad olarak değerlendirilemez.³⁹

Fakihler yöntemini benimseyen usulcülere baktığımızda, kendisi Şafî mezhebine mensup olmakla birlikte usul konusunda fakihler yöntemini benimseyen Sem'ânî (ö. 489 /1096)⁴⁰ sadece miras ve hac ile ilgili delilleri ve usulleri bilen müftinin (müctehidin) bu konularda fetvâ verip veremeyeceği hususunda farklı görüşlerin olduğunu, bazılarının bunu caiz gördüğünü ancak çoğunluğun caiz görmediğini belirtmiştir. Bu hususta kendisinin hangi tarafta olduğuna

³⁷ Zerkeşî, *Bahr*, VI, s. 205.

³⁸ Zerkeşî, *Bahr*, VI, s. 209-210.

³⁹ Şevkânî, *İrşâd*, II, s. 1042-1044; Esen, *İctihad*, s. 110.

⁴⁰ İltaş, *Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 16; Önceleri Hanefi mezhebine mensup iken Mekke'de ders aldığı hocalarının etkisiyle Şafî mezhebini benimsediği (Aygün, Abdullah, "Ebü'l-Muzaffer Sem'ânî", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s.463) veya gördüğü bir rüya üzerine mezhep değiştirdiği (İltaş, *Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, 6 nolu dipnot.) şeklinde farklı görüşler vardır.

dair ise bir belirleme yapmamıştır.⁴¹

İctihad ehliyeti için kabul edilen şartları aktardıktan sonra, bu şartların fıkıhın her alanında icthad edecek mutlak müctehid için olduğunu söyleyen Üsmendi (ö.570/1175) bazı konularda icthad mertebesine ulaşmayı mümkün görmektedir. Mesela diğer fıkıh konuları ile nadiren alakalı olan ferâiz konusunda âlim olan kimse diğer konuları bilmesene bile bu konuda icthad edebilir.⁴²

Abdülaziz el-Buharî (ö.730/1330) ise müctehidin taşınması gereken şartları verdikten sonra bu şartların şeriatın her alanında icthad edebilen mutlak müctehid için olduğunu ifade ederek müctehidlerini sınıflamıştır. O, icthadın genelde bölünemeyeceği şeklinde bir kabul olduğunu belirtmiş, fakat bir âlimin bazı konularda icthad mertebesi elde etmesinin caiz olduğunu söyleyerek tecezziyi kabul etmiştir. Ona göre hadis ilminde âlim olmasa bile kıyas konusunda mahir olan kişi kıyâsî bir meselede fetvâ verebilir. Yine müştereke meselesini veya avl meselesini inceleyen kişiye fakihünnefs olması ve ferâiz usûlünü ve manalarını bilmesi yeterlidir. Ayrıca ribâ ve alışveriş meselelerinde vârid olan haberleri bilmesine gerek yoktur. Her soruyu cevap vermek müfti olmanın şartlarından da değildir. Zira İmam Malik, sahabiler ve çoğu müctehid kendilerine yöneltilen birçok meselede duraksamışlardır.⁴³

Emir Padişah (ö.987/1579) İbnü'l-Hümâm'ın "et-Tahrîr" adlı eserine yazdığı şerhte icthadın bölünmesi ile alakalı olarak mukayyed müctehid kavramına yer vermiş, ancak o bu kavramla Kur'an ve Sünnet'in hükümlerinden bir kısmını bilmeyi kastettiğini belirtmiştir. Tecezzi hususunda usulcülerin genelinin verdiği ferâiz örneğini vermiş, Hanefilerden bazılarının ve Gazzâlî'nin tecezziyi benimsedi-

⁴¹ Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr, *Kavâtu'l-Edille fi'l-Usûl*, tahkik: Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1999, IV, s. 172.

⁴² Üsmendî, *Bezlü'n-Nazar fi'l-Usûl*, s. 692.

⁴³ Buhârî, Alaaddin Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfül-esrâr an Usûli Fahu'l-İslâm el-Pezdevî*, Tahkik: Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, Beyrut, IV, s. 23-24.

ğine işaret etmiştir. İlk dönem Hanefilerden (meşâyih) tecezzi hususunda bir rivayetin gelmediğini, bunun ise onların tecezziyi kabul etmedikleri manasına gelmeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁴ İbnü'l-Hümâm'ın "et-Tahrîr" adlı eserini şerh edenlerden İbn Emîru Hâc (ö.879/1474) da benzer ifadelerle tecezziyi kabul ettiği izlenimi uyandırmıştır.⁴⁵

Fakihler yöntemini takip eden bir diğer usulcü Molla Hüsrev (ö.885/1480) ictihadın bölünmesi konusunda ihtilaf olduğunu, isim vermeksizin, bazılarının bunu kabul ettiğini bazılarının ise kabul etmediğini belirttikten sonra İbnü'l-Hâcib'in tevakkufta olduğuna işaretle bulunmuş, konuyla ilgili tereddütler bulunması sebebiyle çoğu müellifin tecezzi konusuna temas etmediğini belirtmiştir. Kendisi ise ictihadın bölünemeyeceği fikrini benimsemiştir. Ona göre ictihad, belâgat ve diğer ilimlerdeki gibi bir melekeye sahip olmaktır. Nasıl ki bir kimse kelimadan şükrü ve şikâyeti, medhi veya zemmi muktezayı hale göre kullandığında belîğ kişi olamıyor, ancak tüm sözlerinde muktezayı hale göre söz söyleme melekesi kazandığında belîğ kimse olabiliyorsa ictihad hususunda da durum aynıdır. Müctehid tüm şer'î-fer'î hükümleri delilinden elde etme melekesine sahip olmalıdır.⁴⁶

Hanefi usulcülerden Kırmastî (ö.h.906) ictihadın bölünmesi konusunda ihtilaf edildiğini belirtmekle yetinmiş, kendisinin hangi görüşte olduğunu belirtmemiştir.⁴⁷

İctihadın bölünmesi konusu günümüz ilim çevrelerinde de tartışılmaktadır. Zira Sanayi Devrimi'yle başlayan bilim ve teknolojiadaki gelişmeler günümüzde son derece ilerlemiş ve bu ilerleme birtakım fikhî problemleri de beraberinde getirmiştir. Tıp ilmindeki organ nakli, tüp bebek, kiralık rahim,

⁴⁴ Emir Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekki, *Teyşîrü't-Tahrîr*, Matbaai Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, H.1351, Mısır, IV, s. 246-247.

⁴⁵ İbn Emîru Hâc, "et-Takrîrve't-Tahbîr", III, s.293-294.

⁴⁶ Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vüsûl*, Neşr: Ahmed Hulûsi, Matba-i Âmire, İstanbul, h.1308, s. 369-370.

⁴⁷ Kırmastî, Yûsuf b. Huseyn, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Tahkik: Abdüllatif Kessâb, Dârü'l-Hüdâ, yy., 1984, s. 214.

klonlama vb. meseleler ile bankacılık sektöründeki uygulamalardan kaynaklanan problemler bunlara örnek olarak verilebilir. Bu gibi problemlerin çözümü için günümüz İslam ülkelerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalarda bir kişinin ichtihadı yerine bir kurul tarafından alınan kararların daha muteber olduğu üzerinde durulmuştur. Bu ise bireysel bir çaba veya meleke olduğu kabul edilen ichtihad ehliyetinin bir kurula tahsis edilmesi anlamını çağrıştırmaktadır. Şura İctihadiyle ilgili ileride bilgi verileceğinden biz burada sadece günümüz İslam dünyasında öne çıkmış fıkıhçılardan birkaçının ichtihadın tecezzisi ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz.

Günümüz fıkıhçılarından Yusuf el-Kardavî'ye göre ichtihad bölünemeyen bir alan değildir. Kardavî ichtihadın bölünmesi hususunda Gazzâlî'ye katılır ve ichtihad ehliyeti için belirlenen şartların mutlak müctehid için zorunlu olduğunu söyler. Bununla birlikte cüz'î ichtihad edecek kişide birtakım şartların bulunmasını da gerekli görür. Bunlar: mutlak müctehid için öngörülen şartlardan haberdar olmak, ilmî ehliyete sahip olmak, istinbat yeteneği taşımak ve ichtihad edeceği alanda derinlemesine bilgi sahibi olmaktır. Kardavî bugün üniversitelerde fıkıh alanında yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarının birer cüz'î ichtihad olarak değerlendirilebileceği görüşündedir.⁴⁸

Şınkıtî çoğunluğun ichtihadın bölünmesine cevaz verdiğini aktardıktan sonra sahih olan görüşün de bu olduğunu ifade etmiştir. İctihadın bölünmesine karşı çıkanların fıkıh konularının birbirleriyle bağlantılı olduğu iddiasına cevap olarak alışveriş ile nikâh konularını zikretmiş ve bunlar arasında bir irtibat olmadığını ima etmiştir. Ona göre icthadda bulunacak kimsenin ichtihad edeceği konuyu derinlemesine bilmesi yeterlidir.⁴⁹

Vehbe Zühaylî de âlimlerin çoğunun ichtihadın bölünmesini kabul ettiklerini aktardıktan sonra ichtihadın bölün-

⁴⁸ Dursunüst, Elif, *Yusuf el-Kardavî'nin Çağdaş Fıkıh Araştırmalarında İzlediği Yöntem*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007, s.41-42.

⁴⁹ Şınkıtî, Muhammed Emin b. Muhammed Muhtar, *Şerhu Merâğî's-Su'ud*, Tahkik: Ali b. Muhammed İmrân, Dârü'lmi'l-Fevâid, Birinci Baskı, Mekke, H.1426, II, s.649

mesini kabul edenlerin ve karşı olanların delillerini sıralamıştır. Ona göre ictihadın bölünmesi kabul edilmediği takdirde müctehidin fikhın tüm meselelerini hüküm ve delil açısından bilmesi zorunludur. Bu ise beşerin gücünün üzerindedir.⁵⁰

Miras hususundaki tüm delilleri, sünneti ve ulemânın sözlerini bilen kişinin bu hususlarda ictihad etmesinde bir sakınca olmadığını belirten Abdülkerim Zeydan da ictihadın bölünmesini kabul edenlerdendir. O, bazı âlimlerin ictihadın bölünmesine karşı olduğunu belirttikten sonra tercihe şayan olanın tecezzinin caizliği olduğunu ifade etmiştir.⁵¹

Günümüz araştırmacılarından Muhtâr Bâbâ Âdû da “Tecezzü’l-İctihad İnde’l-Usüliyyîn” adlı çalışmasında ictihadın bölünmesini kabul eden çoğunluğun delillerinin daha güçlü olduğunu ifade ederek tercihe şayan olanın da çoğunluğun görüşü olduğunu ifade etmiştir.⁵²

Ülkemizde ise Hayreddin Karaman ictihadın bölünmesi hususunda Kardavî ile aynı görüştedir. Karaman’a göre İslam bütün zamanları kapsayan tefekkür, tahkik ve ictihadı farz kılmıştır.⁵³ Ona göre ictihad yapabilme ehliyetine sahip olan herkes ictihad edebilir. Taklid derecesinin sonu ve mükellefin kendi tatbikatı için ictihadının başlangıcı olan derece için öne sürülen şartlar, normal şartlar altında her zaman elde edilmesi mümkün olan şartlardır. Mutlak müctehidin taşınması gereken şartlar ise, her biri İslami ilimler ile iktisat, hukuk, sosyoloji, psikoloji gibi yardımcı ilimlerin bir veya birkaçında mütehassıs olan kişilerden oluşturulacak “ictihad şûrası”nda mükemmele yakın bir keyfiyette tahakkuk edebilir.⁵⁴

Günümüz fıkıhçılarından Muhammed Ebu Zehra icti-

⁵⁰ Zühaylî, *Usûl*, II, 1075-1076.

⁵¹ Zeydan, Abdülkerim, *el-Veciz fî Usûli’l-Fıkh*, Mektebetü’l-İslamiyye, Modern Ofset Basımevi, İstanbul, 1979, s. 346.

⁵² Âdû, “Tecezzü’l-İctihad İnde’l-Usüliyyîn”, s. 436,447.

⁵³ Karaman, *İctihad*, s. 201.

⁵⁴ Karaman, *İctihad*, s.179; Ünal, Arif, “Günümüz İslâm Hukukçularından Prof. Dr. Hayreddin Karaman’ın Hayâtı, Eserleri ve Fıkhî Görüşleri”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Temmuz-Aralık 2011, Yıl:4, C:4, Sayı: 8, s. 124

hadın bölünemeyeceğini savunanlardandır. Ona göre icthad, fikhî bir meleke olup buna sahip olan kimse hem usûlü hem de şeriatın amaçlarını tam olarak bilmelidir. Müctehidin icthadı herhangi bir konuya has olamaz; çünkü şeriatın konuları birbiriyle bağlantılıdır. Şer'î bir meselede icthad yapmak isteyen kişi şeriatın bütününe bilmek zorundadır. Ona göre bazı Malikîlerle ve bazı Hanbelîler, Zâhîrîlere uyarak icthadın bölünebileceğini söylemişlerdir. Ancak fakihlerin büyük çoğunluğu icthadın bölünemeyeceğini benimsemiştir.⁵⁵

Berdîsî'ye göre İslam Şeriatının tüm bölümleri birbirleriyle bağlantılıdır. Şeriatın tüm hususlarını ihata etmeden icthad etmek ise caiz değildir. İbadet konularını bilmeyen kimse alışveriş konularını da hakkıyla bilemez. Ona göre bu yüzden âlimlerin çoğu icthadın bölünemeyeceğini kabul etmişlerdir. Mesela alışveriş konularında icthad edip nikâh konularında başka bir müctehidi taklid etmek caiz değildir. Zira icthad ve taklid iki zıt husustur ve iki zıt hususun bir şahısta toplanması ise caiz değildir. İctihad, müctehidin nassları anlama ve hakkında nass bulunmayan meselelerde hüküm çıkarma şeklinde elde ettiği bir melekedir. Bu melekenin ise fikhin bazı konularında bulunup bazı konularında bulunmaması tasavvur olunamaz. Müctehid için icthad edilecek konuların hepsi eşittir. Sadece bir konuda hüküm çıkarma ehliyetine sahip olana ise müctehid denilemez. Devamlı Berdîsî Maliki ve Hanbelîlerden azınlığın ve Zâhîrîlerin hepsinin tecezziyi kabul ettiklerini aktarmıştır.⁵⁶

İctihadı meleke ve ehliyet olarak niteleyen Abdülvehhâb Hallâf da icthadın bölünmesi fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre müctehidin dayanak noktası, teşrî ruhunu ve genel ilkelerini anlamasıdır. Bu ise kişide şer'î hükümleri gücünün yettiği ölçüde incelemesiyle oluşur. Bazen evlenme hükümlerinde müctehide yol gösteren şey, alışveriş hükümlerinde bulunan bir ilke veya illet tahlili olabilir. Bu yüzden bir kimse Kur'an'ı, Sünnet'i ve kişiyi doğru hüküm çıkarmaya götür-

⁵⁵ Ebu Zehra, *Usulü'l-Fıkh*, s. 399-400.

⁵⁶ Berdîsî, Muhammed Zekerîyyâ, *Usulü'l-Fıkh*, Dârü's-Sekâfe, Kâhire, ty., s. 475-476.

ren genel ilkeleri tam olarak bilmedikçe müctehid olamaz.⁵⁷

3.3. Şûra İctihadı

Klasik kaynaklarda müctehid olabilmek için öngörülen şartların, özellikle Gazzâli'nin tahfiflerinden sonra, elde edilmesi bugün için geçmişten daha kolay gözükmektedir. Zira tefsir, hadis, fıkıh konularında günümüzde birçok çalışma yapılmıştır. Ayetlerin nüzul sebepleri, hadislerin vürud sebepleri, hadis ravilerinin cerh ve ta'dil yönünden tespiti ile birçok fikhî konuda farklı İslam ülkelerinde yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezleri hazırlanmıştır. İletişimin ve teknolojinin sağladığı imkânlarla yeni yapılmış çalışmalara ulaşmak kolaylaştığı gibi çalışmayı yapan müelliflerle iletişim imkânı da doğmuştur. Diğer taraftan tefsir, hadis, fıkıh gibi temel İslamî ilimlerin hem klasik kaynaklarının hem de modern çalışmalarının çoğu bilgisayar ortamına aktarılmış olup araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.

Bununla birlikte ekonomi, tıp, uluslar arası ilişkiler alanındaki gelişmelerle siyasi ve sosyal alandaki gelişmeler çözüm bekleyen birçok problemi beraberinde getirmiştir. Tıp alanında organ nakli, tüp bebek ve kiralık rahim; ekonomi alanında bankacılık işlemleri ilk akla gelen sorulardandır. Bu konularda hüküm verecek olan İslam hukukçusu kendi alanını bildiği gibi en azından hüküm vereceği konuyu da bilmek durumunda kalmaktadır. Bunun için, temeli yeni olmamakla birlikte, birçok İslam âlimi "Şura İctihadı", "Heyet İctihadı", İctihad Şurası", "İlim Meclisleri" vb. adlarla bir âlimler birliğinin kurulması fikrini ön plana çıkarmaktadırlar.⁵⁸Bu fikri savunanların temel gerekçeleri bugün İslam toplumları içinde bir Ebu Hanife gibi müctehid yetişmediği

⁵⁷ Hallâf, Abdülvahhâb, *İslam Hukuk Felsefesi*, Çev: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, s.364.

⁵⁸ Karaman, *İctihad*, s. 179; Şafak, Ali, *İctihad ve Modern Zamandaki Rolü*, Diyanet Dergisi (1981 Yıllığı) Hicret Özel Sayısı, 1981; Beşer Faruk, *Bilgi Fıkıh İctihad*, Nûn yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 167; Son dönem İslam âlimlerinden Bediüzzaman Said Nursi de ictihadın şura tarzında yapılması taraftarıdır. Bakınız: Baktır, Mustafa, *"Bediüzzaman'a Göre İctihad"*, 3. Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu, 24-26 Eylül 1995, İstanbul, s. 6-8

için günümüz meselelerine ancak İslam dünyasının en mu-
teber âlimlerinden oluşturulacak bir kurul çözüm bulabilir.⁵⁹
Bu kurulda ise konunun özelliğine göre iktisat, hukuk, sos-
yoloji psikoloji ve tıp gibi ilimlerden birinde veya birkaçında
uzman kişiler bulunmalı ve bu kişiler fıkıh melekesini ka-
zanmış samimi âlimlere yardımcı olmalıdırlar. Bu düşünce
teoride kalmamış, bazı İslam ülkelerinde İslam Fıkıh Aka-
demisi, Din İşleri Yüksek Kurulu vb. kurumlar oluşturul-
muş, belli fikhî konularda çeşitli ihtisas toplantıları ile sem-
pozyumlar tertip edilmiştir.⁶⁰ Şûra icthadı oluşturmak için
1983'ten sonra Ürdün'de Mâ'rûfed-Devâlibî başkanlığındaki
ikinci komisyonda asrımızda icthadın zaruri olduğuna vur-
gu yapılarak bu komisyonlarda öncelikle şu konular üzerin-
de durulması kararı alınmıştır:

- İslâm iktisat teorisi ortaya koymak,
- Sosyal adalet prensibini incelemek,
- İslam bankaları tecrübesini ve İslâmî sigorta kurum-
larını incelemek,
- Gıda ve içecekler konularında helallik-haramlık açı-
sından incelemeler yapmak,
- Hacda kesilen kurbanlar sorununu, fakirliğe çare ve
israfı önleme prensiplerinden hareketle çözüme kavuştur-
mak,
- Yeni tıbbi tedavi şekillerini ve organ nakli sorununu
insanın değeri ve hayat hakkı açısından inceleyerek bir
hükme bağlamak.

Fâdıl Cemâli'nin başkanlığında toplanan üçüncü ko-
misyon ise müctehid yetiştirme amacına dönük eğitim-
öğretim tedbirlerinin alınmasını teyid etmiş, değişime açık
icthadların örf, âdet ve zamana bağlı kamu menfaatlerine
dayalı icthadlar olduğu ifade edilmiş ve toplu icthadın gere-
ği vurgulanmıştır.⁶¹

⁵⁹ Beşer, Bilgi Fıkıh İctihad, s.168.

⁶⁰ Karaman, "İslam Dünyasında Yeni İctihad Teşebbüsleri", *Uluslar arası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir, 16-18 Eylül 1985, ss. 187-193.

⁶¹ Karaman, *İctihad Teşebbüsleri*, s. 190-191

Sonuç

Yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz usûlcülere baktığımızda ictihadın bölünmesi hususunda fakihler yöntemiyle eser verenlerle mütekellimîn yöntemiyle eser verenler arasında kesin bir ayrımın zor olduğu görülmektedir. Aynı şekilde günümüz İslam hukukçularının da bu konuda ortak bir fikri benimsedikleri söylenemez. İctihadın bölünebileceğini kabul eden usûlcüler, müctehid olabilmek için usûl eserlerinde belirtilen şartların sadece mutlak müctehid için zorunlu olduğunu, bu konuma yükselmemiş müctehid için ise ictihadda bulunacağı konudaki Kur'an ayetleri, Sünnet ve İcmâ gibi hususları bilmesi yeterli görülmüştür. Bu bağlamda fikhın herhangi bir konusunda ictihad ehliyetini elde eden âlimin, başkasının görüşlerini taklid etmektense, kendi ictihadı ile amel etmesi daha uygun bulunmuştur.⁶²

İctihadın bölünemeyeceğini savunanlar ise ictihad ehliyeti için müctehidin sahip olması gereken melekeye vurgu yapmışlar ve bu melekeye sahip olan kişinin fikhın bazı konularında bilgi sahibi olmamasının onun müctehidliğine zarar vermeyeceğini ifade etmişlerdir. İctihad için müctehidde bulunan melekelerin ise bölünemeyeceğini, ictihada açık bir meselede hüküm veren müctehidin dinin tüm ictihadî konularında hüküm verme yetkisinin olduğunu ifade etmişlerdir.⁶³

Fikhın belli bir konusunda uzmanlaşanların o konu hakkında yaptığı araştırma ve incelemeler sonucunda bir hükme ulaşmaları gayet tabiidir. Ancak bu faaliyetin bizce ictihaddan ziyade fetva olarak nitelendirilmesi daha uygundur. İctihadi bir konuda fikir ortaya koyarken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da ekol sistematığının gözetilmesidir. Ekol sistematığına riayet, herhangi bir konuda ictihad

⁶² İctihadın bölünmesini kabul eden usulcüler ve delilleri için bakınız: Âdû, "Tecezzü'l-İctihad İnde'l-Usüliyyîn", s.437-443; Umerî, *el-İctihad fi'l-İslâm*, s.167-170; İctihadın bölünmesini kabul eden usulcülerin delillerine eleştiri için bakınız: Şevkânî, *İrşâdü'l-Fuhûl*, II, s.1042-1044.

⁶³ İctihadın bölünmesini kabul etmeyen usulcüler ve delilleri ve bu delillerin eleştirisi için bakınız: Âdû, "Tecezzü'l-İctihad İnde'l-Usüliyyîn", s.444-447; Umerî, *el-İctihad fi'l-İslâm*, s.170-173.

edileceği veya fetva verileceği zaman bir ekolün sistematik bütünlüğü içinde kalmak demektir. Bu ise kişiye fikhın tüm alanları hakkında tutarlı, mantıklı ve dengeli fikirler ortaya koyma imkânı verecektir. Ekol sistematigi içinde hareket etmenin ikinci bir faydası bir problemin çözümünde farklı bakış açılarının ürünü ama kendi içinde tutarlı bir çözüm zenginliği sunmasıdır. Ekol sistematigine riayet etmenin üçüncü faydası ictihadda bulunan veya fetva veren âlimi geleneğe bağlaması ve âlime bir kimlik kazandırmasıdır. Dördüncü fayda ise, ortaya konulan çözümlerin ilgili ekollere nisbet edilmesi sebebiyle, yadırganacak tarafları bulunan çözümlerin doğrudan İslam'a ve İslam'ın kaynaklarına yöneltilebilecek eleştirilerin önüne geçmesidir. Beşinci faydası da fikhî, dolayısıyla İslam'ı, bir ayete veya hadise dayanan herkesin fetva verdiği bir alan olmaktan çıkarmasıdır.⁶⁴

Değişen ve gittikçe karmaşıklaşan günümüz fıkıh problemlerine çözümler üretmek için oluşturulması önerilen şura ictihadı ise bizce yanlış bir adlandırmadır. Tıp, siyaset, ekonomi, dış ilişkiler, teknoloji, internet, eğitim vb. alanlarda ortaya çıkan fikhî problemlerin çözümünde elbette bu alanların uzmanlarından istifade edilecektir. Ancak bu davranış ictihad olarak değil, fetva olarak isimlendirilmelidir. Zira ictihad ve fetva kavramlarının, bazen birbirlerinin yerlerine kullanılmakla birlikte, tarihi süreçte birbirinden farklı anlamda kullanıldıkları gözden uzak tutulmamalıdır. Her bir İslam ülkesi kendi içerisinde ortaya çıkan fikhî meselelere öncelikle kendisi çözüm bulmalıdır. Bunun için her ülkenin fetva kurumları bulunmalıdır. Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı bu görevi yerine getirebilir. Bunun için gerekirse akademisyenlerden ve konunun gerektirdiği uzmanlardan istifade edebilir. Ancak ortaya konulan çözüm Diyanet İşleri Başkanlığının bir fetvası olarak kabul edilmeli, ictihad olarak isimlendirilmemelidir. İlmi çevrelerde Diyanetin fetvaları elbette tartışılabilir ve daha isabetli çözümler ortaya konulabilir. Bu durumda Diyanet fetvasında ısrar etmemeli, şartla-

⁶⁴ Apaydın, H. Yunus, "Fıkıh Usulünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik", *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı* (18-19 Aralık 2009), TDV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 339.

rın ve zamanın değişmesiyle bazı hükümlerin de değişebileceğini göz önünde bulundurmalıdır.

Kaynakça

- Âdû, Muhtâr Bâbâ, “Tecezzü’l-İctihad İnde’l-Usûliyyîn”, *Mecelletü Mecma’i’l Fıkhıyyi’l-İslâmî*, 2002, Yıl 13, Sayı 15, s. 421-461.
- Âmidî, Ebu’l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed es-Sa’lebî, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, Tahkik: Abdürrezzâk el-Afifi, Dâru’s-Sumây’î, Riyad, 2003
- Apaydın, H. Yunus, “Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, 2003, s. 9-28.
- _____, “İctihad”, *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s. 432-445.
- _____, “Fıkıh Usulünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik”, *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı* (18-19 Aralık 2009), TDV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 323-364.
- Aygün, Abdullah, “Ebü’l- Muzaffer Sem’ânî”, *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 463-464.
- Basrî, Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib, *el-Mu’temed fî Usûli’l-Fıkh*, Tahkik: Halil el-Meys, neşr: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, I.Baskı, Beyrut, h.1403, I-II.
- Berdî, Muhammed Zekeriya, *Usûlü’l-Fıkh*, Dâru’s-Sekâfe, Kahire, ty.
- Beşer, Faruk, *Bilgi Fıkıh İctihad*, Nün yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Buhârî, Alaaddin Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfül-Esrâr an Usûli Fıhri’l-İslâm el-Pezdevî*, Tahkik: Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997, Beyrut, I-IV.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-FusûlFi’l-Usûl*, İstanbul, 1994, I-IV.

- Dursunüst, Elif, *Yusuf el-Kardavî'nin Çağdaş Fıkıh Araştırmalarında İzlediği Yöntem*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007.
- Ebu Davud, es Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ty. el-Alvânî, Tâhâ Feyyâz Cabir, "Usûlü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler", Çev: Selahattin Kıyıcı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2000.
- Emir Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Buhârî el-Mekkî, *Teysîrû't-Tahrîr*, Matbaaî Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, h.1351, Mısır, I-IV.
- Esen, Bilal, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Fevzân, Sâlih b. Fevzân b. Abdullah, "el-İctihad ve İmkânihi Fî Hâze'z-Zaman", *Mecelletü Mecma'î'l-Fıkhıyyi'l-İslâmî*, 1987, Yıl 1, Sayı 1, s. 257-272.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed; *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Tahkik: Muhammed b. Süleyman el-Aşkar, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1417/1997, I-II.
- Hallaf, Abdülvahhâb, *Hulâsatü Tarihi't-Teşrî'l-İslâmiyyi*, Kuveyt, ty.
- _____, *İslam Hukuk Felsefesi*, Çev: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.
- Hın, Mustafa Saîd, *Dirâse Târîhiyyeli'l-Fıkh ve Usûlih ve'l-İtticâhâtü'l-leti Zaherat Fihimâ*, eş-Şeriketü'l-müttehede li't-tevzî', II. Baskı, Dımeşk, 1984.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah, *el-Kitabü'l-Musanneffî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Tahkik: Kemâl Yûsuf Hût, Beyrut, 1409.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîrve't-Tahbîr*, Dârü'l-

- kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut, 1983, I-III.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed et-Türisî, *el-Mukaddime*, Çev: Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, I-III.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünenü'bni Mâce*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.,I-XX.
- İltaş, Davut, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, "Fıkıh Usûlü Yazımında 'Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi' Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine", *Bilimname*, XVII, 2009/2, s. 65-95.
- Karâfi, Şehâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûlfi'l-Usûl*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 2004.
- Karaman, Hayreddin, *İslam Hukukunda İctihad*, DİB Yay., Ankara, 1975.
- _____, "İctihadın İslam Düşüncesine Katkısı", *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.187-197.
- _____, "İslam Dünyasında Yeni İctihad Teşebbüsleri", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir, 16-18 Eylül 1985, ss.183-198.
- Kahraman, Abdullah, "Çağdaş Fakihler İctihad Kapısını Açabildi mi?" (İctihad Teorisi ve Günümüzde İctihad), *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 2 (1).
- Kirmastî, Yûsuf b. Huseyn, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkıh*, Tahkik: Abdüllatif Kessâb, Dârü'l-Hüdâ, yy., 1984.
- Kur'an-ı Kerim.
- Memduhoğlu, Adnan, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali, *Mir'atü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vüsûl*, Neşr: Ahmed Hulûsi, Matba-i

- Âmire, İstanbul, H.1308.
- Müslim, İbn Haccâc el- Kuşeyrî, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *el-Mühezzeb fî İlmi Usûli'l-Fıkh'l-Mukâran*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1999, I-V
- Nesâî, Ebu Abdirrahman Ahmed, *Sünenü'n-Nesâî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, Tahkik: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, ty., I-VI.
- Schact, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Clarendon Press. II. Baskı, Oxford, 1965.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr, *Kavâtu'l-Edillefi'l-Usûl*, tahkik: Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfîî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1999, I-IV.
- Sübki, Tâcüddîn Abdülvahhâb b. Ali, *Cem'u'l-Cevâmî fî Usûli'l-Fıkh*, Neşr: Muhammed Ali Beydâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut, 2002.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Çev: İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2001.
- Şafak, Ali, "İctihad ve Modern Zamandaki Rolü", *Diyanet Dergisi* (1981 Yıllığı) Hicret Özel Sayısı, 1981, ss.233-248.
- Şafîî, Muhammed bin İdris, *er-Risâle*, Tahkik: Ahmed Şâkir, Neşr: Mektebetü'l Halebî, Birinci Baskı, Mısır, 1358/1940,
- Şâtıbî, Ebu İshâk İbrahim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât fî Usûli'l-Ahkâm*, Dârü'l-Fıkr, II. Baskı, Beyrut, H.1341, I-IV.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakki min İlmi'l-Usûl*, Dârü'l-Fazileh, Birinci Baskı, Riyâd, 2000, I-II
- Sınkıtî, Muhammed Emin b. Muhammed Muhtar, *Şerhu Merâgi's-Su'ûd*, Tahkik: Ali b. Muhammed İmrân, Dârü

- İlmi'l-Fevâid, Birinci Baskı, Mekke, H.1426, I-II.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Umerî, Nâdiye Şerif, *el-İctihadfi'l-İslâm*, Müessetü'r-Risâle, Üçüncü Baskı, Beyrut, 1986.
- Ünal, Arif, "Günümüz İslâm Hukukçularından Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın Hayâtı, Eserleri ve Fıkhî Görüşleri" *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Temmuz-Aralık 2011, Yıl:4, C:4, Sayı:8.
- Üsmendî, Muhammed b. Abdülhamîd, *Bezlü'n-Nazar fi'l-Usûl*, Neşr: Muhammed Zeki Abdilberr, MektebetüDâri't-Türâs, Kahire, 1992.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır, *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fıkh*, Neşr: Abdülkâdir Abdullah el-Ânî, Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1992, I-VI.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Veciz fi Usûli'l-Fıkh*, Mektebetü'l-İslamiyye, Modern Ofset Basımevi, İstanbul, 1979.
- Zühaylî, Vehbe, *Usûlü'l-Fıkhü'l-İslâmî*, Dârü'l-Fıkr, Birinci Baskı, Dımeşk, 1986, I-II.